

parochiekerk verbonden, terwijl het inwoneraantal tussen 1374 en 1526 altijd schommelde rond de duizend! Zo'n kapelanie, heeft Minnen becijferd, leverde de beneficiant lang niet altijd voldoende op om volgens zijn staat te leven en dit werkte cumulatie van beneficiës — en daarmee absenteïsme — in de hand. Een wezenlijke misstand in de laatmiddeleeuwse kerk is zo mede te beschouwen als een regelrecht en tragisch (want natuurlijk onbedoeld) uitvloeisel van wat Minnen heeft omschreven als de 'nieuwe religieuze noden en een groeiend geloof in de efficiëntie van misvieringen voorde beveiliging van het zieleheil' (121). Deze redenering wordt nog versterkt als men beseft dat de dorpskapelaans er toch voornamelijk voor de lokale elite waren. Alleen die kon zich immers de fundatie van periodieke gebedsherdenkingen (*jaargetijden*) permitteren. Terecht wijst Minnen erop dat het merendeel der parochianen aldus weinig bindingen met (en daardoor weinig sympathie voor?) de dorpskapelaans zal hebben gehad.

Met het aanstippen van de relatie tussen parochianen en parochie-geestelijkheid raak ik aan mijn voornaamste punt van kritiek. Jacques Le Goff en Pierre Toubert noemden de parochie eens 'la structure globalisante' van de middeleeuwse samenleving. Dat is misschien wat sterk uitgedrukt, maar niemand zal willen ontkennen dat de parochie het dagelijkse leven in de middeleeuwen een van zijn belangrijkste kaders verschaftte en feitelijk de enige instelling op het lokale niveau was waarbinnen de maatschappelijke hiërarchie zich in haar complete bandbreedte kon manifesteren. En op dit punt schiet Minnens studie tekort. Met name heeft hij verzuimd aan te geven hoe de parochie als *communitas* van zielzorgers en parochianen zich verhield tot het tweede centrale kader waarin de plattelandssamenleving van late middeleeuwen en nieuwe tijd is te vatten: de *communitas villae*, de burens- of boerengemeenschap. Raakvlakken geeft Minnen genoeg aan, van de bijeenkomsten van de lokale congregatio van gelovigen tot de beheersorganisatie van kerkfabriek en armentafel en het optreden van religieuze gilden. Naar mijn smaak schrijft Minnen echter iets te vaak 'parochiegemeenschap' waar 'burengemeenschap' (of buurschap) moet staan, zo wanneer hij stelt dat de kerk- en armenmeesters de parochiegemeenschap vertegenwoordigden. Het lijkt misschien een kwestie van accent, terminologie of perspectief, maar dat is het niet: het onderscheid is wel degelijk fundamenteel.

P. C. M. Hoppenbrouwers

J. A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Dissertatie VU Amsterdam 1991, Fryske histoaryske rige VI, nr. 739; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1991, 416 blz., f50,-, ISBN 90 6171 739 6).

Zijn twee à drie kloostertjes in Zuidoost-Friesland van voldoende belang om er een dissertatie aan te wijden? Mol laat zien dat dit inderdaad het geval kan zijn. Kern van zijn betoog is, dat deze buitenposten van de Duitse orde binnen hun orde een uitzonderingspositie innamen en dat deze, weliswaar niet geheel maar toch voor een aanzienlijk deel, te verklaren is uit hun ligging in het Friese 'kloosterlandschap' waaraan zij zich aanpasten. Eén ongewoon element in deze vestigingen, waarvan Nes en Schoten de status van commanderij hadden, is de afwezigheid van ridderbroeders. Vanaf de oprichting waren de broeders van Nes (dat van voor 1243 dateert) en Schoten, begonnen als een uithof van Nes, allen priesterbroeders. Er was geen sprake van voorbereiding op gewapende strijd tegen de heidenen: de bijdrage tot het werk van de orde bleef tot een financiële afdracht beperkt. Mol veronderstelt dat dit zeldzame verschijnsel voortkwam uit een voorkeur bij de stichters, aanzienlijke grondbezitters uit de Boornestreek, bij wie geen enthousiasme voor de feodale trekken van het ridderwezen te verwachten zijn en die wellicht op een kruistocht de Duitse orde als hospitaalorde hadden leren kennen en waarderen. Inderdaad schijnt het, dat aan Nes en Schoten oorspronkelijk een hospitaal was verbonden, een aspect van hun functie waarover nauwelijks gegevens bewaard zijn.

De hoofdtak van de conventen bestond uit de opleiding van priesters, voornamelijk of uitsluitend met het doel de zeven eigenkerken te voorzien van pastoors. De voornaamste kerk was die van Oldeboorn, in 1243 met bijbehorend land door de bisschop van Utrecht aan Nes geschonken, zij het tegen een jaarlijkse financiële vergoeding voor de inkomsten die de kerk van Utrecht voortaan diërf. Mol wijst erop, dat in Friesland meer van dergelijke voorwaardelijke schenkingen zijn voorgekomen en hij knoopt aan dit blijk van vrijgevigheid een beschouwing vast over het door de bisschop in *condominium* met Holland uitgeoefende grafelijke gezag in Friesland. Volgens geaccepteerde opvattingen is dit gezag wat Holland aangaat na Floris IV en wat de bisschop betreft al in het tweede decennium van de dertiende eeuw verloren gegaan. Mol meent dat de ondergang van het gedeelde grafelijke gezag wat later plaats vond: Willem II van Holland zou met zijn optreden tegen de West-Friezen blijk hebben gegeven van een streven om ook in Westerlauwers Friesland het gravenambt 'oude stijl' in een territoriaal graafschap te veranderen en daarmee de Friezen hebben geïrriteerd en tot vorming van een reeks republiekjes hebben gedreven. Hoe de bisschop ongeveer tezelfder tijd ook zijn gezag kwijt raakte, verklaart Mol niet, maar de steun die de Friezen na Ane in Drente aan de bisschop boden lijkt hem een bewijs dat zij diens gezag toen nog volop erkenden. Het is een hypothese waar bezwaren tegen zijn aan te voeren. Alleen al de reeds voor 1245 vastgestelde uitverkoop aan Friese kloosters van domeinen en rechten door de bisschop onder voorbehoud van bepaalde inkomsten die de begunstigden voortaan voor hem moesten innen (zoals Mol zegt: omdat hij geen kans zag zelf zijn financiële aanspraken in deze uithoek te realiseren) doet eerder denken dat toen zijn wereldlijk gezag al niets meer betekende dan juist het tegendeel zoals Mol wil.

Een tweede afwijking van de geplogenheden van de Duitse orde was, dat zowel Nes als Schoten als een dubbelklooster werd opgezet. De vrouwen die onder de commanderij van Nes ressorteerden werden — afgezien van een periode waarin zij in een afzonderlijk, van Nes afhankelijk, kloostertje in Steenkerk waren ondergebracht—op dezelfde lokatie als de broeders gehuisvest. Mol vergelijkt hen met de 'halfzusters', hier en daar in Duitse Huizen aanwezig, maar constateert dat dezen slechts een nederige verzorgingstaak hadden terwijl de nonnen van Nes geleerde dames van goeden huize waren. De schrijver wijst erop dat in Friesland in de twaalfde en dertiende eeuw de stichting van dubbelkloosters waarbij de vrouwencommunity organisatorisch ondergeschikt was aan die van de mannen, een normaal verschijnsel was. Ook wanneer aparte vrouwenconventen werden ingericht, bleven deze onder de abt van het hoofdklooster staan en berustte de leiding bij een proost of prior. Mol meent dat de stichters van de commanderijen Nes en Schoten deze bewust naar het Friese dubbelkloostertype hebben gemodelleerd.

In hun relatie met de landcommandeur van de balije van Utrecht toonden de conventen een hang naar zelfstandigheid die beïnvloed lijkt te zijn door de onafhankelijke positie der andere Friese kloosters. Mol, die in een kort, helder overzicht van de geschiedenis van de orde de streng-hiërarchische structuur ervan uiteenzet, bespreekt de conflicten die de Friese commanderijen over hun uitzonderingspositie met de landcommandeur uitvochten en toont de invloed die lokale leken (onder anderen de parochianen van Oldeboorn) op benoemingen konden uitoefenen.

Aan de economische situatie van Nes en Schoten wijdt schrijver een zeer gedegen hoofdstuk. Nes was in de dertiende eeuw vrij ruim gedoteerd met lucratieve rechten en met vruchtbare grond, tot omstreeks 1400 door lekebroeders bewerkt en in de tweede helft van de vijftiende eeuw geheel in pacht uitgegeven. Het profiteerde in de zestiende eeuw van de sterk stijgende pachtprizen, maar zag geen kans orde in zijn financiën te bewaren. Wanbeheer door een reeks opeenvolgende commandeurs en pogingen van de landcommandeur om de kloosters in zijn greep te krijgen bepalen de geschiedenis van de Duitse orde in Friesland in de jaren voorafgaand aan de hervorming. Opmerkelijk is, dat de onafhankelijkheidspolitiek tegenover de balije van

Utrecht ten slotte het gevolg had dat Nes en Schoten niet profiteerden van het privilege dat de balije elders voor secularisatie van haar goederen vrijwaarde. Schrijver zet dit alles nauwkeurig uiteen en het desbetreffende gedeelte is voor de geschiedenis van Friesland ongetwijfeld nuttig. Het mist echter de aantrekkelijkheid van de vele capita waarin hij Nes en Schoten plaatst in het algemene verband van de Friese kloosters.

Het boek bevat drie welkome bijlagen: 40 voor de argumentatie relevante documenten, deels uit het uit Koningsbergen afkomstige, nu te Berlijn aanwezige archief van de Duitse orde, een lijst van Friese ordebroeders en een kartografische reconstructie van de kloostergoederen in de streek van Boorne en Tjonger.

Johanna Kossmann-Putto

H. P. H. Jansen, A. Janse, ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Middeleeuwse studies en bronnen XX; Hilversum: Verloren, 1991, lviii + 510 blz., f48,- (geb.), ISBN 90 6550 227 0).

Deze fraai uitgegeven tekstuitgave is meer dan een blijk van piëteit jegens H. P. H. Jansen, wiens jarenlange werk hieraan door zijn dood abrupt werd afgebroken: de kwaliteit van het geheel is dusdanig dat het om velerlei redenen een groot genoegen is om erin te lezen. Die lof strekt zich ook uit over de tweede éditeur die de moeilijke taak heeft aangedurfd het werk van zijn meester te voltooien. Het is moeilijk zo'n verheugend boek kritisch te bespreken, zeker voor iemand wiens naam in het Woord vooraf wordt genoemd en die met de tweede uitgever van deze bron in een dispuut is gewikkeld over een fragment uit het laatste deel daarvan, de zogenaamde 'Ceder-voorspelling', die over het einde der tijden naar aanleiding van de val van Tripoli in 1289 werd geformuleerd en waarvan de tekst in deze variant voor het eerst in de kroniek van Wittewierum zou zijn opgenomen. Een bespreking is niet de plaats om daarop verder in te gaan, maar de nieuwsgierige lezer zij voor het meningsverschil verwezen naar p. xxxvii en noot 156 van de inleiding.

De verdiensten van de kroniek als zodanig zijn voldoende bekend: een waardevolle verhalende bron, niet alleen door allerlei gegevens over tal van gebeurtenissen maar ook en vooral vanwege de persoonlijke ontboezemingen van de eerste auteur, Emo van Huizinge (of van Wittewierum zo men wil), een aspect waarvoor Huub Jansen bij uitstek gevoelig was (vgl. van zijn hand 'Emo's emoties' in *BMGN*, XCVIII (1983) 373-399 en *Emo, tussen angst en emotie* (Utrecht, 1984)). Dat heeft tot veronderstellingen over de opbouw van de kroniek geleid, wat in de inleiding tot deze uitgave helder wordt uiteengezet in onder andere een overzichtelijk schema (xxiv) met vermoedelijke dateringen der diverse fragmenten. Daarmee is de structuur van Emo's aandeel voldoende duidelijk. Het tweede gedeelte van de kroniek, geschreven door Menko, bevat niet zulke persoonlijke ontboezemingen, maar laat af en toe wel de signatuur van de auteur merken, zoals ook in de inleiding wordt aangegeven. Het derde gedeelte van de onbekende hand waarvan de tekst alleen dankzij de zogenaamde Friese codex (een handschrift van + 1600) bewaard is gebleven, vormt een betrekkelijk dispaaraat geheel, met als meest opvallende tekstgedeelte de zogenaamde 'Ceder-profetie'.

Helaas valt meteen op dat het eerste bijbelcitaat verkeerd wordt geplaatst: de betreffende passus staat niet in 1 Tim., maar in 2 Tim. 3:12, wat ook correct in de oude Nederlandse vertaling van Wybrands is vermeld. Het betreft hier waarschijnlijk een tikfout, waarvan er meer zijn blijven zitten; wellicht moet daartoe bijvoorbeeld ook Saint Mahieu worden gerekend (61, n. 236): op mijn Michelin-kaart (nr. 58) staat in ieder geval (Pointe de) Saint-Mathieu, evenals in de Michelin-gids van Bretagne (ed. 1984, 201). Tevens wekt lezing van de eerste alinea's bij mij enige aarzeling aangaande de vertaling, niet zozeer door fouten als wel door volgens mij